

Luigi Zoja

ISTORIA AROGANȚEI

Psihologia și limitele dezvoltării

Traducere din limba italiană

ANCA IRINA IONESCU

EDITURA HERALD
București

CUPRINS

Prefață la ediția română	5
Prefață	7

Partea întâi

PROBLEMA

1. Mitul creșterii, mitul limitei	17
2. Un teren psihologic	29
3. Observații asupra limitei în culturile neoccidentale	37

Partea a doua

TRECUTUL ELEN

4. Egoismul divin al tradiției	57
5. Ordinea limitei	73
6. Istoria pusă în mișcare	94
7. Marile schimbări	120

Partea a treia

DE LA GRECI LA NOI

8. Continuitate și transformări: de la limită la nevoia de infinit	169
9. Continuitatea mitului limitei: povestirile grecilor	186
10. Continuitatea mitului limitei: relațiile Occidentului	202

Partea a patra
PEDEAPSA SE ÎNTOARCE

11. Teritoriul crizei	225
12. Căile reconstrucției	246
13. Moarte, depresie și vinovăție	262
Opere citate	272
Notă bibliografică	281
Despre autor	284

PREFAȚĂ LA EDIȚIA ROMÂNĂ

Dorința nemăsurată aparține copilului, nu bărbatului.

(Democrit, fragm. 70 Diels - Kranz)

La jumătatea secolului al XIX-lea, Marx a spus că în istorie există un imens teritoriu refutat: economia. La începutul secolului al XX-lea, Freud susținea că sexualitatea este refutată într-un domeniu al psihicului, numit inconștient. Astăzi, sexualitatea a devenit discurs public. Economia este departe de a fi inconștientă: se află chiar în centrul preocupărilor noastre.

În schimb, începuturile psihice ale dezvoltării economice au rămas refutate în conștiința colectivă. Relația dintre psihicul nostru și dorință este grav bolnavă. De ce dorim mai mult? Pentru indivizi, ca atare, există deja mulți indicatori – de pildă, procentajul de sinucideri, de nevroze, de boli ale aparatului digestiv, rata criminalității – care ne fac să credem că viața colectivității se deteriorează, atunci când oamenii au mai mult.

Dar pentru specia umană, această dezvoltare fără limite ar putea însemna că secolul al XXI-lea va fi acela al dispariției sale. Exploatarea fără precedent a pământului și consecințele sale dezastruoase din viitor nu reușesc însă să pătrundă în conștiința politicienilor și a cetățenilor, deoarece printre scopurile acestora prevalează cele pe termen scurt. Acest galop spre abis este o consecință a cultului fanatic și lipsit de spirit critic al dezvoltării, pe care o dorim cu orice preț. În Statele Unite, științele medicale și chirurgia au atins un nivel inimaginabil cu câțiva ani în urmă. Dar 36% din populație este obeză; dacă îi includem aici și pe cei supraponderali ajungem la 69% (Sursa: Universitatea Harvard, hsph.harvard.edu/nutritionsource/an-

epidemic-of-obesity/) de oameni cu probleme devastatoare pentru sănătate. Cum este combătută problema surplusului de calorii? Prin revenirea la dorința firească de hrană? Prin depășirea dependenței toxice de hrană pentru a se reveni la apetitul sănătos (și la plăcerea de a mânca)? Nicidecum. Problema hiper-nutriției este combătută prin hiper-tehnologie: în Statele Unite, operațiile pentru reducerea dimensiunii intestinului (*bariatric surgery*) au ajuns de la 13.000 în 1998 la 222.000 în 2008 (<http://f1000.com/reports/m/4/19>). Din 2018 se estimează că se vor efectua câteva milioane pe an.

Vrem prea mult. Numai în timpurile recente ale istoriei omenirii, cetățeanul occidental – apoi, prin intermediul globalizării, cetățenii de pe toate continentele – s-a convins de un lucru absolut irațional: că fericirea depinde de bogăția economică, mai exact, de venitul pe care îl au la dispoziție oamenii. Formele de înțelepciune premodernă atrăgeau atenția, în primul rând, că este periculos să dorești fericirea, tot așa după cum este periculos să dorești prea mult; și, în al doilea rând, că ceea ce face ca viața să fie mai bună sunt dreptatea și frumusețea: cuceriri ale societății, nu ale indivizilor.

Am scris acest eseu către sfârșitul secolului al XX-lea. În primul deceniu al secolului al XXI-lea, l-am adus la zi, l-am publicat din nou: cu un amestec de satisfacție și de durere, notam că discuția a devenit încă și mai actuală și se confirmă tot mai mult. Acum examinez problema pentru a treia oară, cu ocazia apariției ediției în limba română: și încă o dată cu plăcere și cu suferință lăuntrică. După tsunami-ul și dezastrul nuclear care au devastat Fukushima, s-au publicat fotografiile ale unor stele antice de piatră, aflate mai sus pe acel mal: avertizau de secole întregi că nu trebuie să se construiască mai jos de ele, în apropierea mării. Dar progresul și tehnica i-au făcut pe oameni să le ignore. Este o aroganță care se repetă, atât în Occident, ca și în Orient, în antichitate la fel ca și în zilele noastre: și se pare că zeii o pedepsesc și acum, așa cum au făcut și cu nesăbuința lui Prometeu.

Pentru grecii antici, să vrei prea mult era *hybris*, singurul păcat adevărat conform eticii lor. Noi suntem mândri că am moștenit de la greci fundamentele noastre filozofice, științifice, artistice: dar am răsturnat cu capul în jos învățătura lor morală.

PREFAȚĂ

Există un singur lucru inevitabil: trecutul.

Cei care discută despre degenerarea mediului înconjurător al planetei sunt numiți de către ceilalți – marea masă a indiferenților – catastrofiști. În schimb, cel care se ocupă – este preocupat – de Pământul nostru este un optimist. Acesta crede – așa cum este rațional să creadă – că inevitabil este numai ceea ce s-a întâmplat până acum, poluarea sau epuizarea resurselor care au avut deja loc. Dar lucrurilor care urmează să se producă de acum înainte li se pot impune limite.

Cartea de față vorbește despre limite din punct de vedere psihologic. Care este relația dintre limite (chiar și cele concrete: economice, politice, ambientale) și psihologie? Psihicul nostru (mintea noastră individuală, dar și așa-numitul inconștient colectiv) simte nevoia firească să întâlnească anumite limite? Cred că da. Mintea omenească își dorește mișcarea, dar simte și nevoia să se oprească. Goana Occidentului modern după ceea ce este nelimitat – de exemplu, credința într-o dezvoltare economică fără limite, însăși ideea unui „progres” fără limită – toate acestea sunt perversiuni moderne: nocive deja la nivel psihologic, înainte de a deveni dăunătoare prin consecințele lor materiale. Dar rădăcinile lor sunt mult mai vechi: le vom găsi deja în istoria și în miturile Greciei antice. Aroganța noastră, a celor moderni, exista deja pe atunci și se numea *hýbris*.

Timp de aproximativ un deceniu am lucrat la ediția originală a acestei cărți¹. După ce a mai trecut un deceniu, am rescris-o, am adus-o la zi și i-am dat un titlu nou pentru a o insera în prezent. Când te ocupi mai multe decenii de o problemă actuală, ești obligat să faci un bilanț. Dacă trecutul este inevitabil, cu atât mai mult ne va apărea astfel când discutăm despre el gândindu-ne la viitor. În ce măsură trecerea anilor de-a lungul cărora viitorul, la care vă invitam să vă gândiți, a devenit trecut a confirmat sau a contrazis ceea ce scriam eu?

Dezbaterile referitoare la necesitatea de a se pune o limită dezvoltării se desfășoară într-un asemenea ritm și, mai ales, pe un asemenea ton, încât ne determină să ne gândim că limitele sunt o nevoie firească, preexistentă și intrinsecă minții umane: nu este vorba numai de problemele materiale, de obstacolele externe de care ne lovim la un moment dat pe acest drum. Atât cartea de acum zece ani, cât și cea pe care o prezentăm acum au afirmat exact acest lucru. În acest sens, bilanțul este pozitiv.

Dar cele două texte abordează limitele psihologice ale dezvoltării ca pe o problemă de cultură, fără a intra în caracteristicile perioadei date. Încearcă să vorbească despre structurile permanente ale psihicului și să-l prindă pe cititor cu un limbaj narativ conform cu structurile prezentate: inteligibil dincolo de generații și de locul de proveniență al cititorului.

O analiză referitoare la perioade scurte de timp – ultimele decenii – a fost inclusă într-o lucrare a mea din 1984². În acel articol examinam psihologia modificată a principalelor mișcări politice din Occident. Lupta politică tradițională puse-se față în față, în fiecare țară, clase și grupări politice care reproduceau, parțial, confruntarea globală din cadrul războiului rece. Influența tot mai mare a ambientalismului era însoțită

¹ *Crescita e colpa. Psicologia e limiti dello sviluppo*, Anabasi, Milano, 1993. Epuizată de mai mult timp.

² A se vedea în: *Psicologia analitica e metapsicologia dei sentimenti. Possibili coerenze tra Jung e Melanie Klein*, în L. Zoja (ediție îngrijită de) *La psicologia analitica di fronte alle altre psicologie del profondo*, Bertani, Verona, 1986.

de nașterea unor noi grupări care nu se mai confruntau cu „dușmanul” și cu vinovățiile sale, adevărate sau presupuse: se făceau purtătoarele unui angajament nou, care trebuia să-i implice pe toți. Se trecea de la inculparea adversarului – capitalismul, respectiv, comunismul – la autocritică: era vorba de consecința unei vieți bazate pe creșterea continuă a consumului, căci suntem cu toții răspunzători pentru sănătatea precară a planetei. Pentru psihologia kleiniană, se trecea de la o poziție schizo-paranoidă la una depresivă. În termeni jungieni, de la o atitudine inspirată de arhetipul lui *Puer* la cea inspirată de *Senex*.

În lucrarea respectivă mă refeream la momentul prezent și vorbeam despre o tendință, riscând să fiu apoi dezmințit de fapte. O dată cu trecerea anilor, dispariția opoziției dintre blocuri, deci, a adversarului extern, și afirmarea tot mai puternică a concepției despre lume ca „sat global”, au accelerat această evoluție și au făcut-o aparent ireversibilă. Omenirea lăsa tot mai mult impresia că ar putea să-și unească forțele în lupta comună pentru apărarea mediului înconjurător. Mi se părea că aș putea fi încântat că descriesem această tendință cu mult înainte de prăbușirea Zidului Berlinului, de destrămarea Uniunii Sovietice și de încheierea Războiului Rece. Sfârșitul secolului aproape că a fost martorul trecerii de la cursa înarmărilor la o cursă a dezarmării. Dacă o bună parte din resursele enorme care au devenit în felul acesta disponibile au fost folosite pentru cheltuielile tradiționale, sume tot mai importante au fost investite pentru compensarea celor mai perverse daune provocate de dezvoltare. Așadar, investiții nemaicunoscute sprijineau o cooperare planetară fără precedent. Și aici este interesant de menționat faptul că nu am observat numai o schimbare în politica internațională, ci și o evoluție generală în psihologia colectivă.

Totuși, odată cu intrarea în mileniul al treilea, speranța că se mergea spre o responsabilizare a tuturor devenea tot mai naiv optimistă și tragic de îndepărtată. Așadar, refăcând după o scurtă perioadă de timp acel articol, bilanțul nu este pozitiv.

Pentru a mă explica mai bine va trebui să părăsesc din nou terenul pur psihologic.

Evenimentele relevante din punct de vedere psihologic cu care s-a deschis mileniul al treilea nu sunt numai atacurile teroriste³, ci mai ales cele legate de președinția lui George W. Bush⁴. Pentru tema noastră, aceasta constituie o noutate mai radicală. Programele referitoare la rolul Statelor Unite în secolul al XXI-lea, astăzi bine cunoscute drept PNAC (*Project for a New American Century*), erau deja elaborate și difuzate înainte de 11 septembrie de grupul condus acum de Bush jr. și denumit în mod impropriu *neoconservator*. Impropiu, deoarece acesta propunea pentru Statele Unite un program radical nou (de hegemonie globală activă, atât militară, cât și culturală, în timp ce tradiția republicană este puternic izolaționistă) într-o lume împărțită într-un mod cu totul nou, în care superioritatea potențialului militar american și absența unor adversari credibili nu au precedent în istoria omenirii. Așadar, în condiții care nu mai păstrează nimic din ceea ce exista deja. În orice caz, proiectul demonstrează suficient de clar că „*noul secol american*” nu se numește așa numai pentru că este vorba de secolul al XXI-lea și nu de al XX-lea. Este radical nou pentru că se va caracteriza prin supremația inovatoare, automată și fără precedent a Statelor Unite. Aceasta va fi planetară, garantată de intervenții pregătitoare și preventive (*preemption*), nu ceva ce urmează să fie cucerit și pentru care să se ducă lupte din când în când, după un scenariu sau altul.

Pe de o parte, proiectul prevedea retragerea din tratate, din legislațiile și organismele internaționale de cooperare. Sub acest aspect, reprezintă o continuare a politicilor izolaționiste tradiționale ale Partidului Republican. Limitele acțiunii sunt impuse de legislația națională americană. Numai în acest

³ În legătură cu aspectele lor psihologice a se vedea articolele din *L'incubo globale*, Moretti&Vitali, Bergamo, 2002, sub îngrijirea autorului.

⁴ În legătură cu alegerea sa și „personalitatea” pe care a adus-o pe scena politică, semnez articolul meu „*A Man Without Honor*”, în Singer, T. (îngrijitorul ediției) *Cultural Complexes* (tit. provizoriu), Routledge, London & New York, în pregătire.

sens, Statele Unite își păstrează cultul pentru statul de drept (*the rule of the law*). Dar nu se recunosc limitele stabilite în alte locuri de alte autorități neamericane. Limita limitelor corespunde cu frontierele naționale. Dincolo de acestea nu există limite.

A doua componentă a acestei politici este, viceversa, radical inovatoare. Preconizează un activism anticipativ și un intervenționism în toate zonele lumii. Inversând principiul statului de drept, aici, cu excepția situațiilor în care există acorduri speciale – negociate pe cale bilaterală între anumite țări, cu privire la anumite cerințe, pe anumite perioade de timp – totul este permis.

Iată paradoxul! Pe de o parte, în această cultură se recunoaște caracterul străin față de restul lumii al republicanilor conservatori – al inimii Statelor Unite, al ținuturile sale cele mai îndepărtate de coaste, de frontiere, de restul lumii. Pe de altă parte, un intervenționism dominator și moralist. Dar nu regăsim nimic din mesianismul idealist, îndrăzneț și ingenios al lui Wilson, F.D. Roosevelt, Kennedy. Nimic din vechiul secol american. Numai consolidarea noii puteri globale, ce are drept braț Pentagonul și drept minte teoria lui Leo Strauss.

Această cultură a guvernării se zvârcolește în jurul ruperii sale profunde. Dorește să fie o continuatoare a culturii autolimitate: a acelei Americi voluntar separate de restul lumii, consecință directă a spiritului de autonomie al pionierilor și al părinților Declarației de Independență a Statelor Unite. Însă dorește – printr-o schimbare epocală de curs – s-o exporte în restul lumii fără a accepta limite externe: ca și când frontierele nu ar exista, iar restul lumii ar fi o continuare a teritoriului lor intern. Și iată că limita se naște din nou în mod inconștient. Ceea ce este negat, dar nu se poate suprima, devine o infecție psihică a minții inconștiente. Deoarece nu o poate tolera, gândirea conștientă devine bănuitoare, înclinată spre idei paranoice. Și încearcă s-o elimine, proiectând-o asupra celor care nu reușesc să înțeleagă.

Partea întâi

PROBLEMA

1 MITUL CREȘTERII, MITUL LIMITEI

Modernitatea are o rană mortală chiar în inima sa: ideea unui progres continuu și nelimitat.

O. Paz, Conferința inaugurală a simpozionului
Mexico Today (Washington, 29 septembrie 1978)

Chiar dacă ultimele sale victorii nu sunt de ordin militar, Europa a cucerit lumea. Cultura euro-americană este prima cultură globală din istorie. Dar Europa nu se laudă cu victoria sa. Nu generează emoții. Pare lipsită de suflet, ca și tehnica ei care străbate lumea. Victoria Occidentului – a civilizației tehnologice însoțite de economia de piață, de democrația reprezentativă și de consumismul moral – nu a primit o celebrare epică.

Omenirea n-a cunoscut niciodată o supremație de o asemenea amploare. Civilizațiile neeuropene au dispărut sau se lasă convertite prin tehnică și, în pofida oricărei dorințe contrarii, de ideologia și modurile de viață pe care aceasta le aduce cu sine. Același lucru se întâmplă și în statele cândva comuniste. Cu toate acestea, înfrângerea și anihilarea diversității nu produc exaltare și nu sunt resimțite ca o victorie. Occidentul, care și-a sărbătorit succesul împotriva popoarelor din Asia Mică prin *Iliada*, pe cel împotriva islamismului prin *La Chanson de Roland*, pe acela împotriva hoardelor orienta-

le prin *Nibelungensage*, acum păstrează tăcere în legătură cu afirmarea sa universală. De ce?

Nu este suficient să răspundem că poemul epic a dispărut: Herodot îi cunoștea deja limitele și pentru a cânta războaiele persane, pe care le considera o continuare a războiului Troiei, a inventat un nou gen de exprimare, în care a contopit miturile și relatările cronicărești. Astăzi, epopeea poate să reapară în numeroase forme noi, de pildă, în cinematografie. S-ar putea crede atunci că Occidentul a renunțat să-și sărbătorească succesul, pentru că acesta nu are protagoniști clari, așa cum erau conducătorii ahei sau paladinii din Franța. Dar această jumătate de răspuns este încă și mai nesatisfăcătoare. Astăzi eroii lipsesc pentru că suntem cu toții coautori ai afirmării Occidentului și ai epopeii lui: „Acum nu mai există protagoniști, există numai un cor”¹. Și totuși nu ne recunoaștem în această victorie și ne întoarcem cu o emoție crescândă spre lumea primitivă și rurală pe cale de dispariție.

Așa după cum putem intui, chiar și o epopee modernă, pentru a prinde contur, ar trebui să se situeze între istorie și mit: nu pentru că faptele trebuie să fie contaminate de elemente ireale, ci în sensul că, pentru a se transforma într-un poem epic, trebuie să merite să fie relatate într-o manieră maiestuoasă și transcendentă. *Mýthos*, la origine, nu înseamnă o evocare inventată, distinctă de ceea ce era adevărat, ci o vorbire, o narațiune în sens absolut, dotată cu autoritate, cu emoții, cu forțe sugestive proprii: un subiect narativ autonom, conținut în interiorul evenimentelor, care îi forțează pe oameni să se realizeze în forme stabilite de el. Mitul conține un destin.

Din punct de vedere genealogic, mitul este acea parte a istoriei care nu trimite mai departe către alte origini; care pliază intențiile subiectelor istorice, subordonându-le modelului său. Din punct de vedere temporal, mitul este acel „trecut” care nici în trecut nu a fost niciodată prezent, totuși se stră-

¹ Ortega y Gasset, 1930, p. 33. Numerele paginilor operelor indicate în *Bibliografie* se referă la traducerea italiană a acestora.

duiește mereu să fie. Mitul este conexiune și autonomie, este îndepărtat în timp, dar și actual².

Însă descriind mitul ca atare spunem prea puțin despre el. Mitul stabilește o legătură aparte atât cu cel care îl povestește, cât și cu cel care îl ascultă. Mitul nu este numai o formă narativă, ci și un spațiu interior. Este locul spre care converg imaginile mentale cele mai convingătoare; aceste lucruri sunt foarte bine cunoscute guvernanților: aceștia înlocuiesc adesea argumentele raționale, plicticoase, cu un mit pe care nici măcar nu trebuie să-l asculți, pentru că este ca și când l-ai fi știut din totdeauna. Mitul, primul medicament al societății, oprește timpul în loc și ne restituie rădăcinile. Chiar dacă îl știi pe dinafară, poți să-l asculți din nou fără să obosești, an după an, mereu la fel.

Omul are nevoie de narațiune ca să se identifice cu modele umane. Nu îi sunt suficiente numai lucrurile, care nu anulează singurătatea. Dar civilizația tehnicii produce mai degrabă obiecte utilizabile, străine de fluxul narativ, decât evenimente mitice. Victoria aparține obiectelor. Iar această victorie este departe de pasiunea mitică; este dezvrăjită, ca să folosim cuvintele lui Weber. Victoria obiectelor scoate acțiunea din starea sufletească individuală pentru a o face să devină obiectivă și programabilă: dar o lipsește și de emoție, și de posibilitatea de a fi narată. Succesele tehnicii sunt reproduse imediat, dar sunt greu de transpus în lumea mitului. Progresul este astăzi atât de rapid, încât utilizăm ultimele inovații fără a deveni noi înșine o parte componentă a noii culturi de care aparțin acestea. Tehnica are utilizatori, dar nu are părinți. Victoria sa are cronicari și arhiviști, dar nu are povestitori.

Și mai este încă un motiv pentru care civilizația noastră nu-și exaltă propriile succese. La dificultatea de exprimare

² Accepțiunea de mit utilizată în cartea de față este mai deschisă. În legătură cu această chestiune există mai multe lucrări, dar puține concluzii univoce. Una din analizele cele mai ample se găsește la Kirk, 1971. Semnificațiile atribuite cuvântului „mit” sunt infinite pentru Kirk și, cu toate acestea, nu conduc la un numitor comun. A se vedea, lucrarea mai specifică a aceluiași autor din 1975.

se adaugă și dificultatea morală. Evităm celebrarea epică a cuceririlor noastre nu numai pentru că ne-am pierdut măreția limbajului mitic, dar și pentru că avem îndoieli și sentimente de culpabilitate în legătură cu sensul lor. Au fost resimțite întotdeauna mai puțin ca victorii ale Occidentului asupra celorlalte civilizații și mai degrabă ca un succes al lucrurilor asupra omului. Celui care se întrebă de ce Occidentul întoarce pacifismul împotriva lui însuși, dar nu și împotriva adversarilor săi, trebuie să i se răspundă că acest pacifism ia naștere dintr-un sentiment de vinovăție: trebuie să facem pace cu ceea ce a rănit modernitatea înlăuntrul nostru. Universalitatea cuceririlor noastre este împovărată de o culpabilitate originară. Teama de ispășire este tipică pentru Occident: este o continuare laică a păcatului originar din Biblie.

Căutând rădăcinile acestui sentiment de vinovăție, vom descoperi puțin câte puțin un mit comun.

Spre deosebire de lumile precedente sau non-europene, civilizația tehnicii își expune viscerele mai ales în mod critic (*Kulturpessimismus*). Persoanele culte din Occident au senzația că aparțin unei forme de viață care nu se iubește pe ea însăși; nu este întâmplător faptul că oamenii se sinucid mai des în ultima vreme. În viitorul spre care privim se află un vârtej care poate să ne absoarbă cu forța. Într-un anumit sens, civilizația tehnicii a compilat nu numai descrieri critice la adresa sa, ci epopei de-a dreptul negative. Istoria Occidentului este văzută ca o continuare a unui mit care relatează mai degrabă distrugerea, decât creația. Reluând o idee greacă străveche, aceste viziuni descriu succesiunea generațiilor ca nenumărate degenerări. În povestirea greacă, societatea decăzuse deja dintr-o vârstă imprecisă a aurului în cea a fierului. Pentru mitul modern însă, punctul cel mai de jos nu se află în prezent, ci într-un viitor înfricoșător.

Într-o perioadă în care progresul medicinei începe să reducă pericolul de moarte provocată de boli, Malthus prezicea dezastrul demografic. Când analiza civilizația industrială, Marx prevedea catastrofa socială.